

DRAGELIJKE LICHTHEID

Voor mijn kinderen Sam en Mick

DIEUWERTJE BLOK

DRAGELIJKE LICHTHEID

*Het tienerdagboek van mijn Joodse moeder
tijdens de Tweede Wereldoorlog*

MEULENHOF

Eerste druk 2022

Derde druk 2025

ISBN 978-90-896-8366-3

ISBN 978-94-023-1886-9 (e-book)

ISBN 978-90-528-6527-0 (audio)

NUR 320

Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Studio, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk: Mijke Wondergem, Baarn

Verzorging binnenwerk: Peter Tychon, Wijchen

Omslagbeeld: Privé-archief Dieuwertje Blok

Auteursfoto: © Lilian van Rooij

© 2022 Dieuwertje Blok en Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Inhoud

De ontdekking · 7

Vlees en vis · 17
1889-1938

Dagboek · 45
1939-1942

Onderduik · 135
1942

Dragelijke lichtheid · 153
Na de oorlog

Nawoord · 173

Ships that pass in the night · 177
Een monumentje

Stamboom · 191

Woord van dank · 195

De ontdekking

Het was vijf jaar na het overlijden van mijn moeder. Overal in ons ouderlijk huis was ze nog aanwezig. Mijn vader keek tv in zijn vertrouwde stoel met haar stoel daarnaast. Haar tas hing nog steeds om de leuning. Op de tafel bij zijn leesstoel had hij een van zijn lievelingsfoto's van haar neergezet. Naturel, zonder een zweempje make-up, zo zag hij haar altijd het liefst. In de keuken was de kalender blijven steken op de laatste week van augustus 2008, toen ze overleed, nooit meer een blaadje omgeslagen. Dat klinkt heel larmoyant, maar zo was het absoluut niet bedoeld. Het leven ging door. Alleen zijn had hij nooit moeilijk gevonden, maar hij miste haar, dat zij er niet was. Dat waren echter twee verschillende grootheden die los van elkaar konden bestaan. En mijn vader, toch altijd de wat strengere factor binnen ons gezin, werd zachter. Hij nam een deel van haar rol op volkomen natuurlijke wijze over. Voor mijn zussen en mij werd hij twee ouders in één.

Op zoek naar sporen van haar waren we dus niet; integendeel. We waren juist aan het weggooiden, mijn jongste zusje, mijn vader en ik. Niet haar kleding en zo, dat hadden we al lang gedaan. Het ging om boeken, papiertroep in een oude kast in een kamer die amper meer gebruikt werd. Ooit was het een tijdje mijn slaapkamer geweest en had ik een ringetje uit het raam gegooid, zo rechtstreeks in het meer achter ons huis. Een liefde voorbij, een groot dramatisch gebaar. Ik zat nog op de lagere school! Later hadden mijn ouders voor datzelfde raam twee stoelen neergezet om af en toe te borrelen met uitzicht op het water. En nog veel later hadden ze gewoon

een afschuwelijk grote verwarmingsketel in die kamer laten zetten en was het een soort opslagruimte geworden.

We vonden een paar 78 toerenplaten in bruin papier zonder tekst of uitleg. Ik nam ze mee naar mijn zoon, die op zijn kamer in Amsterdam een oud pick-upje had, zo een met de luidspreker in de deksel. We waren razend benieuwd wat erop zou staan. Slechts één plaat gaf sjoege. Gekraak, en toen ineens een stem die zei: ‘We zitten hier in het huis van de familie Gazan op de Linnaeusparkweg bij Stella Fontaine.’

Daarna werd meteen het woord aan de heer des huizes gegeven: mijn opa Sam. Die stem had ik zo lang niet gehoord! Opa klonk wat plechtig, niet gewend aan een microfoon. De opname was duidelijk bedoeld voor ons, de kleindochters.

‘Als herinnering,’ zoals mijn oma Stella ten slotte op de opname zegt, ‘voor mijn kleinkinderen Francientje, Dieuwertje en Tesseltje. Dat ze maar grote, lieve meiden mogen worden.’

Een ontroerende boodschap uit het verleden. Mijn zoon en ik zaten daar in dat volle studentenkamertje met onze oren ongeveer in de deksel. Hij hoorde voor het eerst zijn overgrootouders. Een cadeautje.

Nooit had mijn moeder iets over deze plaat gezegd. Ik denk dat ze niet eens wist dat hij bestond. Ze had hem meegenomen uit Amsterdam, toen na de dood van opa Sam het huis aan de Linnaeusparkweg verkocht werd en leeg moest. Oude zoi, zal wel een plaat van Stella zijn, moet ze gedacht hebben. Stella Fontaine, haar moeder, was een bekende zangeres en cabaretière geweest. Vervolgens had ze nooit meer naar die platen omgekeken.

Mijn vader deed bij diezelfde opruimactie nog een ontdekking. Achter in de kast stond een oud viezig koffertje, onder het stof. Hij had het bijna zonder verder te kijken weggegooid, want het viel zowat uit elkaar. Maar in de koffer vond hij warempel een dubbelgevouwen stapeltje grauwe blocnotevelletjes, bij elkaar gehouden door een paperclip. Het eerste wat hij las was ‘don-

derdag, 8 januari 1942' en hij herkende het handschrift van mijn moeder Henny. Het bleek het begin, dachten wij toen, van een 'dagblocje', dat abrupt stopte na haar verjaardag op 25 januari 1942.

In 1942 was Henny net negentien jaar. Ze beschreef op de velletjes haar dagelijks leven, als in een dagboek, het wel en wee van een groepje Joodse vrienden, een soort club, die de avonden met elkaar doorbracht omdat ze nergens anders meer naartoe konden. De Tweede Wereldoorlog – en de bezetting door de Duitsers – was toen in volle gang en Joodse jongeren namen hun toevlucht tot elkaar.

Henny schreef in haar dagboek vrijwel niets over de situatie in Amsterdam in 1942, ze noemde alleen even de verwijdering tussen haar en haar vriendin Erna Nijk*. Mijn moeder had wel eens over haar verteld. Ze was twee jaar ouder dan Henny en jarenlang haar boezemvriendin. Maar Erna's vader was geen Jodenvriend, om het maar zacht uit te drukken. Vrienden blijven in die tijd werd dus steeds moeilijker.

Verder schreef Henny op de blocnotevelletjes vooral over de verhoudingen binnen dat vriendenclubje, een beetje Joop ter Heul-achtig. Het was niet zoals we mama kenden, en ook voor papa werd er een nieuw beeld van zijn vrouw geschetst, van ver voor zijn tijd. Hij was ontroerd, verwonderd en vond het ook 'heel aandoenlijk'. Over dat dagboek had ze nooit met een woord gerept, of zou ze niet geweten hebben dat het er nog was, net als die plaat?

Het waren maar een paar velletjes die we vonden. Dat maakte nieuwsgierig en natuurlijk vroegen we ons af of er nog meer zou zijn. We zochten nog wel, maar blijkbaar te oppervlakkig. Mijn jongste zusje deelde inmiddels ons geboortehuis met mijn vader. We stopten met opruimen, het was klaar. Het huis werd opnieuw ingedeeld en weer veel meer gebruikt als familie- en vriendenhuis. De opslagkamer waar ik ooit als tiener in sliep, en die daarna gebruikt werd als mama's werk-kamer, was nu in gebruik als logeerkamer. Hij stond nog wel vol, als altijd. Kasten met foto's en uitpuilende boekenplan-

ken, zoals trouwens op elk stukje vrije muur in huis, en haar bureautje, haar agenda's lagen er nog. Ik was ervan overtuigd dat die kamer geen geheimen meer voor mij had.

Nog weer vijf jaar later overleed mijn vader, heel onverwacht, vierennegentig jaar oud. Hij had bijna tot het laatste moment geen klachten, gebruikte geen pillen. Na een heerlijke maaltijd, reikend naar zijn glas wijn, zakte hij opzij en pffffffft, het kaarsje ging uit. Heel zacht, heel rustig. Mijn zusje, dat tegenover hem zat, beschreef het als een lichtknopje dat werd ingedrukt. Met één zacht klikje van licht ineens naar donker. We schrokken natuurlijk, maar realiseerden ons ook dat we geen mooiere dood voor hem hadden kunnen wensen. We hebben hem – en met hem dus ook een beetje mijn moeder – zo lang bij ons gehad.

En zo begon het ruimen opnieuw. Deze keer zochten we naar sporen van mijn vader, en die vonden we te over. Oude brieven, kaarten, sinterklaasgedichten. Wat te doen met alle oude foto's? We besloten rigoureuus alle dozen en mappen door te nemen en alle foto's waarop mensen stonden die we niet kenden of herkenden en waar geen enkele aanwijzing over te vinden was weg te doen.

Maar toen stuitten we in een hoek van de logeerkamer, nog altijd een beetje mama's domein, op een heel grote ronde doos, een soort hoedendoos. Op de deksel stonden de letters S.G. gestempeld. Dat moest Sam Gazan zijn, mijn opa. Die doos stond er al zo lang en wij dachten te weten wat erin zat, maar niets was minder waar.

Goed, de foto's die bovenop lagen kenden we wel, maar blijkbaar hadden we nooit letterlijk tot op de bodem uitgezocht wat erin zat. We vonden een schrift, met op de kaft de woorden *Keobgad nav Ynneh*. Ik moest lachen, want ik zag meteen wat mijn moeder bedoeld had: er staat *Dagboek van Henny*, maar dan achterstevoren. Het schrift was helemaal volgeschreven, elke pagina in twee kolommen, beginnend op 6 juni 1939!

Opwinding, verbazing, nieuwsgierigheid. Ik kon niet wachten het te lezen, nam het mee naar huis en beloofde het te ontcijferen en leesbaar te maken voor mijn zusjes.

Zomaar kon ik meekijken in het hoofd van mijn moeder, een zestienjarig Joods meisje uit Amsterdam aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog en de verschrikkingen die dat met zich mee zou brengen. Al wist ze dat toen nog niet. De laatste aantekening in het schriftje is van 19 december 1940, met nog een verwijzing naar een klein opschrijfboekje waarin de periode tussen februari en mei 1941 beschreven zou moeten zijn. Daar zoeken we nog steeds naar.

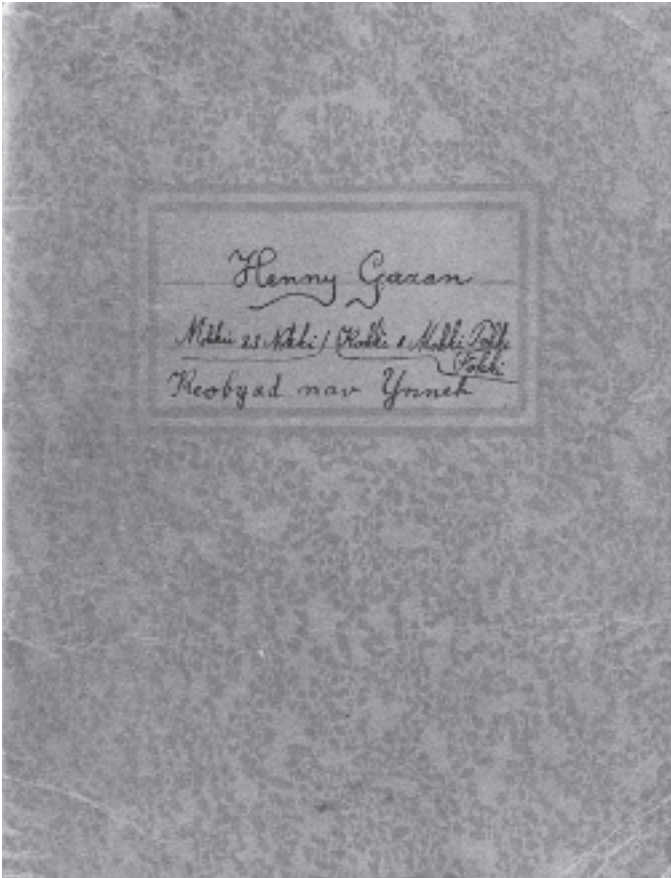
Een van de eerste regels van het dagboek luidt:

En, dierbaar dagboek, wil a.u.b. niets verklappen.

Als ik dit nu aan het schrijven ben, voelt het niet alsof ik mijn moeders geheimen aan het verklappen ben. Ik eigen me mijn moeder toe zonder me schuldig te voelen, maar met de verplichting zorgvuldig te zijn. Ze geeft een prachtig inblikje in haar leven, haar gevoelens, haar opvattingen. Dat laatste vooral over mensen, niet eens zozeer over wat zich in de wereld afspeelt.

Die wereld, de dreiging: af en toe sijpelt er iets van door. Maar – zoals dat meestal is op die leeftijd, ze was toen zestien – mijn moeder Henny zag zichzelf vooral als middelpunt van het universum. Ze was klaar om van het leven te gaan genieten en vooral ook om haar eigen gang te gaan.

Ik dacht dat ik alles wel van mijn moeder wist. Eenenvijftig jaar heb ik haar bij me gehad, heb ik me door haar laten troosten en koesteren. Ze vertelde verhalen, lachte en zong zich door het leven, vol humor en vooral zelfspot. Nooit benauwend, nooit dwingend, nooit te beroerd om te antwoorden op vragen over vroeger, integendeel. Soms zag je dat ze even in een eigen wereld was en wist je niet wat zich dieper in dat

De voorkant van het schrift dat Henny gebruikte als dagboek. Ze heeft er haar naam 'Henny Gazan' en 'Keobgad nav Ynneh' op geschreven, 'Dagboek van Henny', maar dan achterstevoren. Ertussen krabbelde ze nog 'Mokkie 23 Nokki Kokki Mokki Pokki Fokki', het is een raadsel wat ze daarmee heeft bedoeld.

hoofdje afspeelde. Maar zelfs dat kende ik, of beter nog, dat hérkende ik. Ik laat zelf ook niet alle uithoeken van mijn binnenwereld zien en hoef ook niet alles te weten van anderen, hoe dierbaar ze me ook zijn. Ik gun ieder zijn geheim. Liever dat dan een open boek.

In ons gezin vol vrouwen was zij altijd de warme fysieke spil geweest. Er bestond tussen ons een grote intimiteit. Tot op hoge leeftijd zaten we alle drie met enige regelmaat bij haar in bad, stortten ons hart uit, namen het leven door, heel dichtbij. Dichterbij dan een moeder komt niemand, dacht ik vaak.

Mijn moeder stierf aan het eind van de zomer, nu veertien jaar geleden. De laatste beelden die ze zag waren waarschijnlijk die van actrice en theatermaakster Annemarie Prins, of een door haar gekozen fragment als vPRO's Zomergast. Mijn ouders keken daar altijd naar, zittend naast elkaar ieder op hun eigen stoel. Ze was nog naar de keuken gelopen om thee te maken. Tijdens de aftiteling vroeg mijn vader wat ze ervan had gevonden en toen bleek ze in grote stilte – in ieder geval onhoorbaar voor mijn enigszins dove vader – te zijn weggezakt in een zware hersenbloeding.

Mijn vader belde pas de volgende dag; hij had me 's nachts niet willen storen. Die eerste schok, het besef dat het niet meer goed zou komen, had hij helemaal alleen doorstaan. Nog negen dagen lag ze in een diepe vredige slaap in een ziekenhuiskamer. Wij – mijn vader, twee zusjes en ikzelf – zaten zo veel mogelijk bij haar. Er hoefde niets meer te worden opgelost, er waren geen kwesties, er was alleen maar heel veel liefde en verdriet, en de illusie dat ze nog een beetje bij ons was en dat allemaal wist en voelde. Het was ook wachten op de dood en ik was blij dat ze ons zo lang de tijd gunde aan dat idee te wennen.

Toen ze daar in die ziekenhuiskamer lag, miste ik haar armen om me te troosten, was ik zo graag even bij haar weggekropen. Ze was die laatste jaren wel warriger geworden, het begin van dementie was daar. Mijn vader liet haar nog wel meehelpen, maar hij had het overgenomen in de keuken, dat soort dingen. Ze was vaker verder weg met haar gedachten en ze was af en toe bang. Bang voor oorlog, antisemitisme, dat het weer zou beginnen en weer tegen 'ons', zoals ze soms zei. Nooit had ze ons met dat soort gevoelens – en zeker niet met die angst – geconfronteerd of opgezadeld. Haar geweldig op-

gebouwde verdedigingsmuur van relativering en 'lachen om niet te hoeven huilen' brokkelde af. We waren eigenlijk allemaal ook zo blij dat de deconfiture, het volledig wegzakken in dementie, haar bespaard was gebleven. Ze was er nog, maar ook al ver weg. Zou ze nog iets voelen, iets zien, denken? Zakte ze weg in herinneringen, steeds verder terug in de tijd? De tijd voordat ze onze moeder was en mijn vaders vrouw. Altijd iemands dochter, dat wel, maar vooral weer van zichzelf. Zo stelde ik het me voor. Dat je terugkeert naar de bron.

Het teruggevonden dagboek en de blocnotevelletjes gunnen me een blik in het hoofd van mijn moeder, ver voor ze dat werd. Samen beslaan ze de periode 1939 tot en met 1942. Ik heb er heel bewust voor gekozen het dagboek zo te laten zoals zij het heeft opgeschreven: in de spelling van die tijd met allerlei variaties daarin en ook met al haar slordigheden. Ik heb niets verbeterd, ook niet in haar brieven, alleen af en toe de interpunctie een klein beetje aangepast ten behoeve van de leesbaarheid. Ik heb ook geprobeerd om waar dat mogelijk was wat duidelijkheid te scheppen; mijn opmerkingen staan tussen vierkante haken, de ronde haken zijn van Henny zelf.

In mijn moeders dagboek en brieven duizelt het je soms van de namen, al die mensen in haar leven. Sommigen zijn slechts figuranten, *ships that pass in the night*. Als ik iets over ze te weten ben gekomen, staat er bij hun naam een * en vind je ze terug achter in dit boek (op blz. 179-188).

Ik hoef niet meer te fantaseren, of me in haar te verplaatsen, of meningen van anderen over haar te wegen. In het dagboek hoor ik haar stem en herken ik tot mijn verbazing vooral ook mijzelf. 'Ach kindje, je hebt ook zo'n licht ontvlambaar hart.' Hoe vaak heb ik haar dat niet moederlijk en vergoelijkend tegen me horen zeggen, niet wetend dat het voor haar herkenning was? Ik zou haar nog zo veel willen vragen...

Joden Houttuinen,
ca. 1910. Collectie Stads-
archief Amsterdam.

Vlees en vis

1889 – 1938

Mijn moeders wortels liggen op een plek die niet meer bestaat, de oude Jodenbuurt van Amsterdam. Mijn oma Stella werd geboren in de Joden Houwtuinen als Saartje Canes. Of je dat schreef met een c of een κ, daarover lopen de meningen uiteen. Qua administratie werd er niet zo nauw gekeken. Toen nog niet... Later verhuisde het gezin naar de Jodenbreestraat 59.

Het was een arme buurt, vies en vol, maar ook vrolijk. Saartje was de oudste dochter van Mozes Canes en Heintje Bolle. Vier van de negen kinderen die daarna kwamen, stierven bij de geboorte of kort daarna. Het hoorde bij de buurt: grote gezinnen en hoge sterftcijfers.

Mozes en Heintje – of Hitsie, zoals ze genoemd werd – verkochten vis. Saartje werd kousenbreister, maar had grotere dromen.

Meyer Sluyser, chroniqueur van de Jodenbuurt, schreef in 1966 bij haar overlijden een in memoriam in het Joodse gemeenschapsblad over ‘Saartje van Hitsie’:

‘Aan de huizenkant staat in een donkere kelder bij manden vol vis Moossie Canes en als ze in haar woning niet te veel om handen heeft, komt Hitsie, zijn vrouw, hem helpen in de zaak. Hun dochter heeft zich in het mooie hoofd gehaald, dat ze zo erg naar het toneel moet. Oi, wie heeft ooit zo’n rare melodie op een viool horen pompen?’

Maar wat de dochter wil, dat gebeurt ook. Ze is al een paar maal in de Tip Top bij Jopie Kranenberg opgetreden.

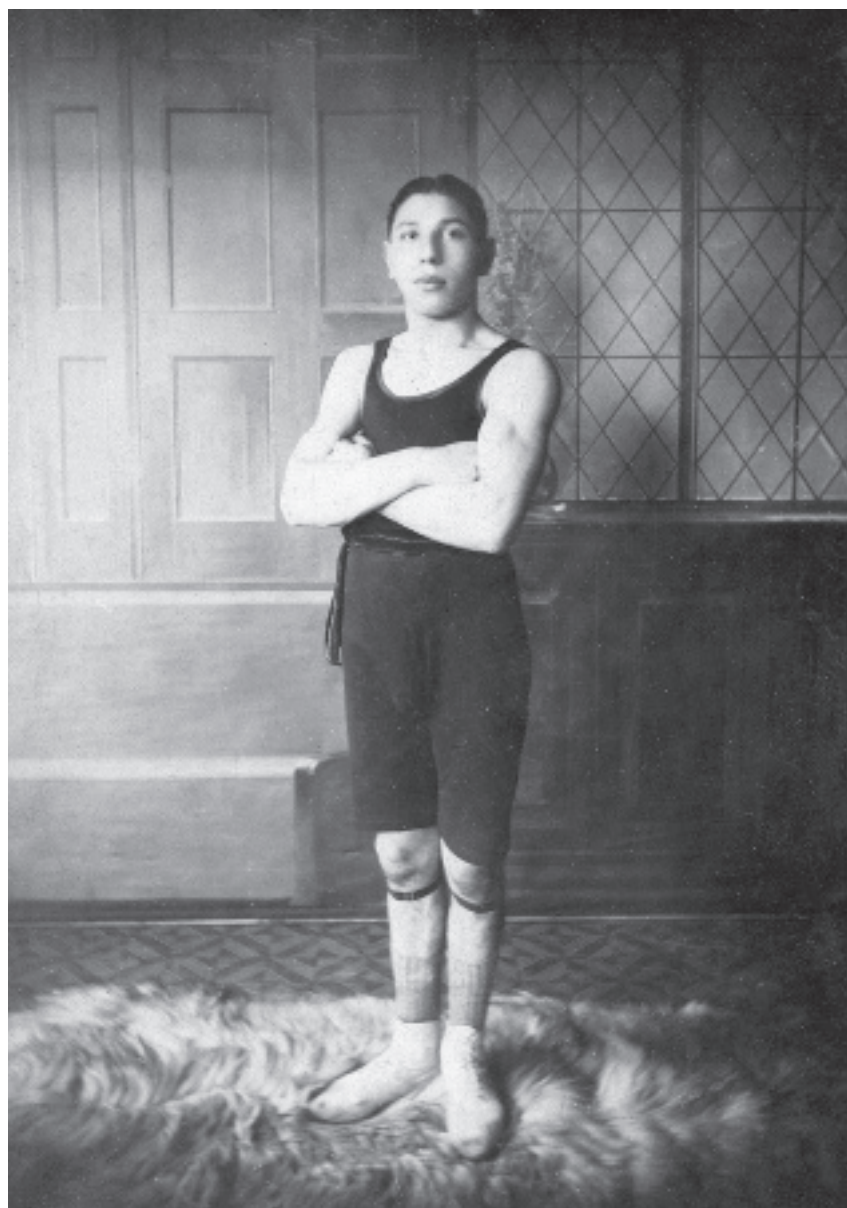

Artiestenfoto met handtekening van Henny's moeder, Stella Fontaine.

Een succes dat ze heeft gehad. De mensen hebben wel vijf minuten geklapt en heus niet alleen omdat het meisje op het toneel een dochter uit de buurt is.

Nee, ze heeft geen vissenbloed, maar toneelbloed.'

Op een avond werd Saartje daadwerkelijk ontdekt door Louis Contran, een kleinkunstenaar die haar meenam op tournee door het land. Saartje Canes vond hij geen naam voor een artieste. Hij was goed in artiestennamen bedenken, hij had ook voor zichzelf zijn best gedaan, want eigenlijk heette hij Lion Vleeschdrager. Saartje werd 'Stella', want ze was een geboren ster, vond hij, en ze had een fabelachtige, sprankelende stem,

Sam Gazan in zijn boksoutfit.

Sam en Stella als jong stel, 1921.

dus: 'Fontaine'. Ja, die Contran kende zijn klassieken. Ze ging ervoor en zei de kousenbreierij vaarwel.

Stella Fontaine werd een artieste van naam, bekend om haar liedjes, maar ze bleek ook een groot komisch talent. Wat begon als grap in de kleedkamer – collega's imiteren – groeide uit tot een heel eigen act. Daarmee onderscheidde ze zich in die tijd. Ze werkte zich omhoog uit het getto, verdiende goed haar eigen brood en was behoorlijk zakelijk en zelfstandig. Geëmancipeerd, al heette dat toen nog niet zo, volgens mij.

Ik weet niet hoe ze mijn opa, Salomon 'Sam' Gazan, heeft leren kennen. Hij was een jongen uit dezelfde buurt, maar toch uit een andere wereld. De wereld van het vlees, al generaties lang. Hij was de zoon van slager Aron Gazan en Betje de Jager uit de Markensteeg 11. Ook Sam boerde goed en werkte zich omhoog. Hij was zakenman, vleeshandelaar, en had een bedrijf op het Amsterdamse abattoir. Zoals zo veel Joodse jongens in die tijd was hij een niet onverdienstelijk bokser. Hij zag er in boksoutfit indrukwekkend uit, en was een mooie man met een groot hart en veel gevoel voor humor en relativering. Sam kon mensen geweldig in de maling nemen, was meester van de practical jokes.

Van het artiestenwereldje moest hij niet veel hebben; hij had een hekel aan aanstellerij, dus naar wat hem heeft aange trokken in mijn oma kan ik alleen maar raden. Ze zullen vast veel met elkaar gelachen hebben en hij bewonderde het feit dat ze een onafhankelijke selfmade vrouw was. Sam was een jaar jonger dan Stella. Beiden liepen al tegen de dertig toen ze trouwden, wat laat was voor die tijd. Stella bouwde na hun huwelijk gewoon verder aan haar carrière, en ze bleef optreden.

Op 25 januari 1923, ruim vier jaar na het huwelijk, werd een dochter geboren: mijn moeder Hennie, genoemd naar haar oma Heintje. Hennie koos er in haar tienerjaren zelf voor om

Het huis aan de Linnaeusparkweg, nummer 57 is met een kruisje aangegeven.

haar naam voortaan als 'Henny' te spellen. Een klein meisje dat heel gewenst was en vanaf het moment dat ze geboren werd het middelpunt van het gezin vormde.

Sam en Stella hadden de oude buurt inmiddels verlaten, maar mijn moeder kwam er nog graag. Ze had een 'opa Vis' en een 'opa Vlees', zoals ze altijd vertelde. Toen ze een keer een wat langere tijd ziek was, lag ze in de kelder achter de winkel bij haar 'opa Vis'. Daar bewaarde ze alleen maar warme herinneringen aan, en dat kwam niet alleen door de koorts.

Het jonge gezin woonde inmiddels in de Watergraafsmeer, eerst in een huurhuis op de Hogeweg 29 en later konden ze het zich permitteren een huis met wel vier verdiepingen, een marmeren gang en een diepe tuin te kopen op de Linnaeusparkweg 57. Op stand, zou je kunnen zeggen, zeker in vergelijking met waar ze vandaan kwamen. Met sierlijke letters werd de naam *Stella Fontaine* op de deur geschilderd.

Het huis stond altijd open voor iedereen: familie, vrienden, veel artiesten, en er was altijd eten. Stella kon geweldig koken en deed niets liever als ze niet aan het optreden was. Het was geen koosjer huishouden, niet religieus dus. Sam en Stella waren wel lid van de Liberaal Joodse Gemeente, maar joodse feestdagen werden niet gevierd, geen seider, geen sjabbat. Joods zijn was een gegeven, iets waar je verder niet bij stilstond. Er was wel altijd kip op vrijdag, behalve voor juffrouw Marie Minkels*, de huishoudster. Die was katholiek en kreeg steevast zeetong. Veel liever wilde ze ook kip – dat mocht van de pastoor, ze had het gevraagd –, maar oma was streng en onverbiddelijk.

Stella, Sam en Henny waren zelden of nooit met z'n drieën tegelijk thuis. Ze hadden regelmatig een huurder, oftewel een commensaal, zeker toen Sam geld had gestoken in een eigen project van Stella dat geen succes werd. Toen werd het ook noodzaak. Niet dat ze er een cent aan overhielden, want Stella kookte te graag, te veel en te duur. En er waren dus altijd mensen over de vloer die bleven eten en logeren. Bij mijn moeder, die enig kind was, mochten ook altijd vriendinnetjes blijven slapen.